

БУДДИЗМ І ПОЛІТИКА: МОНГОЛЬСЬКИЙ ДОСВІД ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

І.В. Отрощенко. Роль буддистської церкви у національно-визвольному русі Монголії (1905–1911) / НАН України. Інститут сходознавства ім. А. Кримського. – К., 2005.

КНИГА І.В. Отрощенко, попри всю незвичність для української науки обраної нею тематики, актуальна і новаторська у багатьох своїх аспектах. Серед них я б виділив головно такі.

По-перше, на прикладі історії Монголії початку ХХ ст. розкриваються досить типові не лише для далекого минулого (згадаймо хоча б давній Ізраїль), а й для сьогодення складні взаємозв'язки між релігійними, національними та політичними, державотворчими процесами й інституціями. Це дає неабиякий матеріал для порівняльно-історичних досліджень, а також і для прогнозування процесів, що розгортаються на наших очах (консолідація мусульман-босняків, курдів тощо) та, мабуть, будуть мати місце і надалі.

По-друге, дослідниця на великому фактичному матеріалі розгортає перед нами та глибоко аналізує складні і суперечливі процеси розвитку однієї з найбільших за площею та найбільш унікальних за традиційною національною культурою держави Центральної Азії, виступаючи у цій справі майже першопрохідцем не лише у вітчизняній, а, як виглядає, і у світовій науці. Новаторство полягає саме у вмінні аналізувати історичні процеси не з точки зору звичного для нас по минулих десятиліттях монодетермінізму (щось одне, зокрема економіка, визначає все інше), а з огляду на взаємодію різних факторів, що дають несподіваний ефект.

По-третє, розглядаючи процеси національно-державотворчого процесу у Монголії з огляду на велику роль у них конфесійного фактора, І.В. Отрощенко враховує широкі історичні паралелі (цілком виправдано – головно з буддистського регіону). Завдяки цьому висновки, що містяться в монографії, виглядають ще більш обґрунтованими.

Наведені міркування вже засвідчують непересічне значення, оригінальність, глибину і масштабність монографії І.В. Отро-

щенко, присвяченої, власне кажучи, досить спеціальній темі. Через ретельний аналіз історичної конкретики (історичної в широкому розумінні, включно з історією релігії, національної культури, народної ментальності тощо) дослідниця доходить до висновків, значення яких сягає далеко за межі розуміння однієї лише монгольської історії. Висунута нею концепція може бути плідно використана для осмислення історичного шляху багатьох народів Євразії.

Аналізуючи працю І.В. Отрощенко, необхідно звернути увагу на ті теоретико-методологічні принципи, які в ній використані.

Основним з них є порівняльно-історичний підхід, – що цілком слушно – який послідовно проводиться через всю працю. Між тим при аналізі запропонованої монографії з точки зору філософії, зокрема такого її розділу, як логіка і методологія науки, розкриваються і глибші підвалини цієї роботи. На теоретичному, філософсько-історичному рівні ми бачимо вдале поєднання багаторівневого розуміння історичного руху.

По-перше, це розуміння стадійності, зокрема розгляд обраного предмета дослідження в контексті відповідної стадії розвитку людства, а саме фази його глобалізації (яка розпочалася значно раніше, ніж відповідне слово почало вживатися). На цій стадії, після завершення поділу планети між конкуруючими імперіями традиціоналістського (як Китай), колоніалістського (британська, французька тощо) та проміжного між ними (російська) типів, на кінець ХІХ ст. серед “недержавних” народів актуалізуються національно-державотворчі ідеї, часто-густо (як у Монголії) на міцному етно-конфесійному підґрунті.

По-друге, в роботі проглядається відчуття полілінійності руху історії, зокрема якісна, типологічна відмінність соціокультурних засад та можливих моделей розвитку для Сходу і Заходу. Зрозуміло, і це добре показано в книзі, що Монголія є типовою країною східного типу з

традиційною домінантою корпоративно-патерналістських, а не індивідуалістично-приватновласницьких відносин.

По-третє, дослідниця аналізує історичний шлях Монголії в контексті цивілізаційної структури людства (серед буддійсько-ламаїстських народів Центральної Азії: єдиновірних із монголами тибетців, бурятів, тувинців тощо). І тут відкриваються глибокі типологічні паралелі і солідарність між, скажімо, Монголією та Тибетом, переконливо розкриті у дисертації. Спільна цивілізаційно-релігійна, а відтак загальнокультурна, соціально-економічна, ціннісно-мотиваційна тощо структура визначає, як переконливо демонструє І.В. Отрощенко, і взаємотяжіння народів та їхні схожі політичні реакції (відгуки, користуючись термінологією А.Дж. Тойнбі) на подібні виклики долі. Ось чому в центрі уваги дослідниці стоїть саме роль і вплив буддійської церкви на політичне життя Монголії початку ХХ ст.

По-четверте, особлива увага приділяється етнічній площині, і не лише власне етноконфесійно-державотворчому процесу самих халха-монголів, а і його взаємозв'язку з подібними, хоча й не такими яскравими, процесами у середовищі монголомовно-буддійських народів у цілому (бурятів, калмиків тощо), тобто на макроетнічному рівні. Це дає можливість зрозуміти природу панмонголізму (який співставляється зі спорідненими йому ідеологіями, як-от пантюркізм, панславизм тощо) як ідейно-політичної течії, що закономірно виникає у відповідному середовищі на початку ХХ ст.

Саме вдале поєднання таких теоретико-методологічних підходів, при ретельному вивченні фактичного матеріалу та його дослідженні конкретно-науковим порівняльно-історичним методом, забезпечує глибину та панорамність праці І.В. Отрощенко.

Дослідниця послідовно простежує, як у кризовій ситуації, що склалася в китайській імперії династії Цин (маньчжурського походження) на межі ХІХ–ХХ ст. (до складу якої у своїй більшості входили монгольські племена), у Монголії починають поширюватися самостійницькі настрої, що (як і в інших подібних випадках, скажімо в Україні початку та кінця ХХ ст.) актуалізує напівміфологізовану історичну пам'ять про героїчне минуле народу.

Між тим політична структура монгольського етносу на той час була строкатою та розпорошеною. Світські володарі, що очолювали окремі племена, конкурували між собою і не мали спільного лідера. Водночас беззаперечним авторитетом для всього монгольського суспільства була буддійська церква, провідники якої й очолили процеси національної консолідації та державотворення, що якісно активізувалися у 1911 р. внаслідок Сінхайської революції у Китаї та падіння династії Цин.

Для того щоб осмислити факт провідної ролі церкви у відповідному національно-політичному процесі (висвітлення якого є основним науковим здобутком роботи), І.В. Отрощенко звертається до розгляду традиційного місця буддійських монастирів, ширше – ченців-лам, у монгольському суспільстві.

І тут відкривається цікава картина. Монголія не мала централізованої церковної ієрархії, але чернецтво було провідним у культурному та економічному житті станом, а серед монастирів існувала своя, не інституціоналізована формально, але загальноновизнана ієрархія, на чолі якої стояв монастирський центр в Урзі (пор. в Україні – Києво-Печерська лавра). Його лідер вважався перевтіленням бодхисатви і мав майже абсолютний морально-духовний авторитет, що й актуалізувалося у політично-державотворчому відношенні на початку ХХ ст.

При цьому монастирі акумулювали великі кошти, вели активну і прибуткову економічну діяльність, що забезпечувало матеріальну базу їхньої могутності. До того ж майже з кожної монгольської сім'ї хтось ставав ламою, а це забезпечувало міцний зв'язок цього стану з усіма іншими шарами монгольського суспільства. На соціальному рівні це забезпечувало його інтегрованість (при провідній ролі ченців) навіть без наявної спільної для всього народу політичної організації.

Подібний аналіз і зроблені внаслідок нього висновки є новим словом у науці. Вони пояснюють, чому саме буддійська церква на початку ХХ ст. очолила національно-інтеграційний та державотворчий процеси в Монголії, чому саме лами (і не лише вище духовенство, а й пересічні ченці) відігравали провідну роль у внутрішній

та зовнішній політиці Монголії до початку 20-х рр. минулого століття.

Тепер перейдемо до розгляду монографії по її розділах.

У першому розділі І.В. Отрошенко всебічно розглядає поширення буддизму махаяни, у його тибетсько-ламаїстській формі, в Монголії та місце буддистської церкви в монгольському суспільстві. Особливу увагу дослідниці привертають соціальні функції монгольської церкви, а відтак і релігійний фактор у політичному житті традиційної Монголії. Попри поширену думку про пасивне, інертне ставлення буддизму до етно-національних та суспільно-політичних проблем, вона переконливо доводить, що провідне становище цієї церкви в монгольському суспільстві зумовило її активну участь насамперед у національно-визвольному русі (с. 50). Відтак за умов, коли сановиті аристократи користувалися незаперечним впливом у своїх володіннях, але не сприймалися як загальнонаціональні лідери, на початок ХХ ст. буддистська церква виступала провідною силою в суспільстві. Такий стан справ був наслідком історичних процесів минулих століть. Ці тези послідовно розкриваються у двох наступних розділах.

Розвиток монгольського національно-визвольного руху на початку ХХ ст., чому присвячений другий розділ, розкривається як у контексті попередньої історії Монголії, так і в контексті складних міжнародних відносин (перш за все взаємин між Китаєм, Росією і Японією) тих років. Показується, як за умов послаблення династії Цин та російсько-японського політичного, а потім і військового протистояння з 1905–1906 рр. починає формуватися рух за відокремлення Монголії від Китаю, каталізований політикою правителя Тибету – Далай-ламою ХІІІ.

Аналіз спроб координації зусиль Тибету та Монголії у їх паралельній боротьбі за незалежність від Китаю є особливо цікавим. На цьому тлі, при констатації інтенсифікації китайської колонізаційної політики у Зовнішній Монголії, висвітлюються і зростання політичного авторитету загальномонгольського духовного

лідера богдо-гегена (який стає в опозицію до маньчжурської влади) та заворушення лам в Урзі у 1905, 1907 та 1910 рр. Не стоять осторонь від цих подій і монгольські князі. Упродовж 1906–1910 рр. вони гуртуються навколо богдо-гегена, визнаючи його надзвичайний авторитет (с. 175). Відтак релігійний фактор, як переконливо доводить дослідниця, консолідує населення Монголії та мобілізує його до опору.

Третій розділ присвячено національно-визвольній революції в Монголії 1911 р. та проголошенню країною незалежності при запровадженні в ній теократичної монархії. Підкреслюється надзвичайно важлива роль у цих процесах як представників вищого духовенства, так і простих лам. Доводиться, що монгольський національно-визвольний рух оформився і проходив під проводом буддистських ієрархів, хоча активну участь у ньому брали і носії світської влади на місцях. Його перший етап завершився проголошенням незалежності Монголії, на чолі якої став загальнонаціональний релігійний лідер – богдо-геген (с. 225).

Окремий інтерес викликає останній параграф розділу: «Буддизм і національно-визвольні змагання». В ньому наголошується, що впродовж століть ця релігія відіграла консолідуючу роль серед монголів, які не мали політичної єдності. Більше того, усвідомлення ними «себе як представників великої індо-тибетської культури стало вагомим перешкодою на шляху поширення китайської цивілізації. Загалом, чим щільніший зв'язок етносу з релігією, тим більша його стійкість по відношенню до асиміляційних факторів» (с. 228). І далі висвітлюється роль буддизму в національно-політичних процесах різних країн його кола.

Дослідниця цілком слушно зазначає, що в різних буддистських країнах, зокрема у ХХ ст., ця релігія, відповідно до місцевих традицій та умов, відіграла різну роль. Проте спільною була участь буддистських ченців у національно-визвольних рухах, як у Монголії і Тибеті, так і в країнах Південно-Східної Азії (де незалежність пощастило зберегти лише Сіаму, сучасному Таїланду)*. Так само і зміни, що зазнав і зазнає буддизм у різних країнах, далеко не ідентичні (с. 229).

* Як дрібне уточнення можна додати, що в останні роки Камбоджа знов зветься Камбоджею, а не Кампучією, як то фігурує в тексті, а Бірма була перейменована на М'янму.

Варто відзначити і те, що, працюючи з буддійським матеріалом, дослідниця звертається і до історичного досвіду України в аспекті визначення ролі релігійного фактора в її історико-політичному житті, зокрема до таких видатних особистостей, як митрополит А. Шептицький та священник А. Волошин. Не залишилися поза її увагою і такі масштабні політичні діячі духовного сану останньої третини ХХ ст., як аятола Хомейні та протестантський єпископ Нельсон Мандела.

Треба зробити й певні зауваження до представленої роботи. Перелік літератури можна було б поповнити монгольськими документальними збірками і більшою кількістю новітніх західних досліджень. По-друге, порівняльний аналіз характерних особливостей визвольних змагань у монгольському суспільстві та Тибеті, у країнах Південно-Східної Азії міг би бути глибшим. Проте означені зауваження носять характер рекомендації і не впливають на оцінку дослідження в цілому.

Відомо, що, розглядаючи наукову роботу, варто говорити про те, що в ній є, а не про те, чого в ній нема. І.В. Отрощенко чітко визначила тематичні та хронологічні межі свого дослідження і на високому рівні розв'язала висунуті проблеми, власне – роль буддійської церкви у монгольському національно-визвольному русі 1905–1911 рр. Проте відомо, що дослідниця має чималі доробки і в сфері історії Монголії після зазначеного періоду, принаймні до середини 20-х рр. минулого століття. Хотілося б сказати і про них та торкнутися подій тих років, тим більше що вони безпосередньо впливають із процесів, які їм передували.

Йдеться про значення релігійного фактора у внутрішній та зовнішній політиці Монголії під час існування теократичної монархії, у 1911–1924 рр. Тоді Монголія була занадто слабкою державою, щоб зайняти самостійне місце на міжнародній арені і не орієнтуватися на якусь із великих держав. Після проголошення незалежності від Китаю єдиною можливістю якоюсь утриматись була проросійська орієнтація.

В цьому контексті цілком зрозумілі і посольства до Петербурга-Петрограда, і обмежена, але (на тлі розвалу в самому Китаї) достатньо дієва підтримка монгольському державотворенню з боку Росії, так само як і те, що Китай, скориставшись

революцією та громадянською війною в колишній імперії Романових, у 1919 р. окупує більшу частину Монголії. Також логічно, що після цього акту монгольська ламаїстська верхівка звертається за допомогою до забайкальських білих сил.

Можна зрозуміти і той факт, що обурена жорсткою політикою барона Унгерна частина монгольського суспільства повстає проти нього і за допомогою звертається до більшовиків, які раді втрутитися у монгольські справи, щоб остаточно розправитися з рештками білого руху в Центральній-Східній Азії та перетворити Монголію на буфер між Радянською Росією та Китаєм (як того, на чому наголошує дослідниця, прагнула і царська Росія).

Але важко зрозуміти, чому високорелігійне, очолюване ламами суспільство Монголії так легко прийняло протекторат відвертих атеїстів більшовиків, які дуже скоро перетворили місцевий уряд (до складу якого входили переважно лами) на слухняне знаряддя своєї політики. Чи члени останнього опинилися у пастці їхньої пропаганди? Чи на теренах Монголії були розквартировані значні сили Червоної армії? Чи монгольське суспільство настільки боялося знову потрапити під владу Китаю, що погоджувалось на контроль над ним з боку більшовицької Росії? Цей факт стає ще більш парадоксальним з огляду на те, що у 1924 р. радянська Росія офіційно визнала Монголію складовою частиною Китаю. Хотілося б побажати дослідниці у її подальших публікаціях дати пояснення цьому парадоксальному факту.

Варто відзначити, що в науковому доробку ретельно проаналізована, мабуть, практично вся література з обраної теми, а також величезний архівний матеріал. Корисними є також глосарій монгольських, тибетських, китайських та санскритських термінів, іменний покажчик та ілюстративний матеріал (який, на жаль, програє від того, що – не з вини авторки – поданий у чорно-білому, а не кольоровому вигляді). Висновки монографії є обґрунтованими і цілком переконливими, сформульованими ясно і чітко. З ними важко не погодитися. Залишається лише побажати дослідниці нових творчих здобутків.

Доктор філософських і кандидат історичних наук, головний науковий співробітник Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України
Ю.В. ПАВЛЕНКО